

Tverdota György

Az öntudat kopár öröme

„Öngyilkossága áldozat volt a világosság, az értelem oltárán. Nem szolgálhatta tovább ezért meghalt érte.” – írta Bálint György abban a cikkében, amelyben József Attilát kultikus és egyben racionalista gesztussal az értelem vértanújának nevezte. Túlzás lenne azt állítani, hogy bárki is direkt és frontális támadást intézett volna az értelmet különös becsben tartó, a tudatosságra hivatkozó, a tisztánlátásra mindenek fölött törekvő költői imázs ellen. Ilyen képromboló dühre sem szükség, sem alkalom nemigen adódott, mert évtizedek teltek el anélkül, hogy bárki is szükségét érezte volna annak, hogy József Attilában a racionalizmus vagy épp a spekulatív ész hőségét ünnepelje. Pedig nem csupán Bálint György gondolkodott így a költőről, hanem az őt személyesen ismerő, közös ügyért küzdő társak közül számosan voltak, akik erről a sajátos József Attila-i racionalizmusról tanúskodtak. Németh Andor például „a tudatosításra való törekvést” József Attila „gyönyörű szenvedélyének” nevezte. A másik koronatanú, Ignotus Pál, a Szép Szó programadó vezércikkének, a *Vissza az értelemhez!* című esszének a szerzője ugyanezt tartotta a legfontosabb József Attila-i örökségnek: „Ránk a szép szó erkölcsét hagyta örökül, az érv és a tagolt kifejezés hitét, a megfogható elevenség szeretetét, a diadalmas józanság és a felsőbbrendű egészség munkahipotézisét.”, s a példákat még hosszan sorolhatnám.

Ez a kép mára mégis elhomályosult, megkopott, megcsorbult, szakadozottá vált. Több irányból kikezdte a József Attila-kritika, s amennyiben ezek az írások az értelem, a tudatosság egyoldalú túlhangsúlyozásával szemben kiegyensúlyozó feladatot vállaltak magukra, sok fontos részgazság fogalmazódott meg bennük. Az ilyen törekvések mögött azonban meg kell látnunk az általános kortendenciát is. Előbb a költőhöz eszmetörténeti szempontból közelebb álló marxi-hegeli örökség diszkreditálódott, majd a modernkori gondolkodás Descartes-ig visszavezetett paradigmájának hitele gyöngült meg. Ami ezzel a gondolati iránnyal lett összefüggésbe hozva, könnyen megkapta a korlátoltság, idejét múltság, laposság, unalmasság bélyegét.

Csak jelzésszerűen utalok néhány fontosabb tényezőre, amelyek rombolták az értelem vértanújának kultuszát. A költő avantgárd korszakának bizonyos teljesítményeiben a szabad asszociáció, a rögtönzésszerű szövegalakítás, a laza és nyitott szerkezetek egy vakmerőbben

modern költő ígéretét rejtették annál a korszerűségében is mértéktartóbb lírikusnál, akinek érett korszakában ismerjük és számon tartjuk őt. De ezt a néhány évre korlátozódó kísérletező költői gyakorlatot az egész életműre ki lehetett terjeszteni a „megszüntette megőrzés” bűvészműtárával zsonglőröködvé, illetve az interpretációba olyan szövegeket is beleerőltetve, amelyek nem tekinthetők voltaképpeni műveknek, mint például a *Szabadötletek jegyzéke*, vagy nem jutottak el a befejezettség végállapotáig, mint a *Semmi*. Az avantgárd poétika ilyen favorizálása aztán a posztmodern felé előre mutató jegyek keresésére is alkalmat teremtett.

A József Attila esetében többszörösen indokolt pszichoanalitikus megközelítésmód ugyancsak tálcán kínálta a tudatosság, a józan ítélőképesség illetékességét korlátozó vagy egyenesen aláásó szempontok érvényesülését. A kortársak a költő utolsó korszakának verseiben még a kezdődő elmebaj előjeleit is felfedezni vélték. Később ez az erőltetett tünetgyártási buzgalom alábbhagyott, de a tudattalan megnyilvánulására, az ösztönkésztetések felszínre kerülésére számos példát halmozott fel a kutatás. József Attiláról kialakult egy olyan kép, amely szerint a költő fóbiák, kényszerképzetek, rögeszmék által lenyűgözött, indulatoknak, szorongásoknak kiszolgáltatott, traumatikus élményeket feldolgozó lény lett volna, aki üldözési mániában szenvedett, aki visszahátrált a gyermeki tudatszintre, aki gyötrelmes emlékeivel viaskodott. Az istenes versei iránt újabban megélnékült érdeklődés a hitre, az Istenbe kapaszkodás megnyilvánulásaira hivatkozva csorbította az autonóm, immanens gondolkodás és ítélkezés hatókörét József Attila költői világában. Végül az intellektuális gondolkodás kerülőútjait intuitíve lerövidítő, a lét végső kérdéseivel lényegre törő módon szembesülő költő imázsa borította árnyékba az értelem vértanúját.

A vázlatosan felsorolt értelmezési irányok sok ponton gazdagították a változatos és bonyolult József Attila-életműről alkotott képünket, a végeredmény azonban korrekcióra szorul. Vissza kell adnunk az „arany öntudat” eredeti fényét, fel kell mutatnunk a költőben a bátor intellektust, a felelősségteljes gondolkodót, a szenvedélyes, mindig vitára kész igazságkeresőt, s a megtalált igazsága mellett következetesen kiálló írástudót. E törekvésünkben segítségünkre lehet a tematikus kritika, vagy ahogy hazánkban közkeletűen nevezik: a motívumkutatás, ha a többi nevezetes témához: az anya, apa, gyermek, játék, bűn, Isten stb. kulcsszavakhoz hasonlóan végre leltározza azokat a szöveghelyeket is, amelyeken a tudatformák, a tudatfunkciók: ész, értelem, tudat, öntudat, elme stb. lépnek színre.

Épp csak a téma jelentőségének érzékeltetésére rövid szemelvényt nyújtok az ide sorolható példaanyagból: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”; „Tündöklök, mint a gondolat maga, / a téli éjszaka”; „Míg megvilágosul gyönyörű / képességünk, a rend, /

mellyel az elme tudomásul veszi / a véges végtelent, / a termelési erőket odakint s az /
ösztönöket idebent”; „mi történhetne, / ha mindig magunkba marna / az értelem iszonyu
karma?”; „Fogalmad úgy / világít, mint ott kinn a nyers tél / s igazad van!”; „minek is kell
fegyvert veretni / belőled, arany öntudat!”; „az emberek, a villamosok, taxik / sűrögtek, mint
az ösztön meg az ész”; „S ahogy földerül az értelem, / megérti, hogy itt más szó / nem
eshetett, mint ami dereng: / eke és ásó”; „Az elme, ha megért, megbékül, / de nem nyughatik a
szív nélkül. / S az indulat múló görcsökbe vész, / ha föl nem oldja eleve az ész”; „az igazat
mondd, ne csak a valódit, / a fényt, amelytől világlik agyunk, / hisz egymás nélkül sötétben
vagyunk”; „Egem az ésszel fölfogott / emberiség világossága”; „Én túllépek e mai kocsmán, /
az értelemig és tovább! / Szabad ésszel nem adom ocsmány / módon a szolga ostobát”;
„munkásoknak emberi öntudat. / Mint minta, mint az erény a szegénybe, / s ez össze-vissza
kusza szövevénybe, / társadalmunkba, elme kell nagy fénybe’, / mely igazodni magára
mutat”; „az emberarcok mélyiről / uj értelem szegélye bukkan”.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy az érett költő, akinek gondolkodásában a tudatosság, a
tudatformák folyamatosan és hangsúlyosan a figyelem középpontjában állnak, az alkotási
folyamatról gondolkodva és verseszményét kialakítva is főszerephez juttatja az értelem elvét.
Ebből a szempontból az 1931 szeptemberében megjelent Kassák-kritika tekinthető
perdöntőnek. Egyrészt az avantgárdhoz való viszonyának alakulása szempontjából. József
Attila, aki gyakorlatilag már 1927 tavaszán Párizsban túllépett az izmusok törekvésein,
kritikailag a *Kassák Lajos 35 verse* című írásában fordul szembe egykori mesterével.
„Írásokat ír, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. – írja Kassák számozott verseiről –
Mondatokat mond, amelyek a mondatnapi kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek
között hiányzik a szemléleti folytonosság.” Csupa olyasmit vet a magyar avantgárd
vezéralakjának szemére, amit ő maga is gyakorolt még néhány esztendeje.

Ezután szögezi le értelem-elvű esztétikája alapelveit: „Kell-e, hogy a műalkotás értelmes
legyen? – teszi föl a kérdést. – Mert Kassák maga, jóllehet régebben, fönne hirdette ama
legbalgább elvet, hogy »a szavak nem arra valók, hogy értelmet hurcoljanak, mint
zsákhordók!« Nos, – a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. Másfelől
meg az ember értelmes lény, már pedig a költeményt ember alkotja. Alkotja? Alakot ad. Az
ember életében az értelemé a formaalkotás szerepe.”

A másik ok, amely miatt a Kassák-kritika különleges figyelmet érdemel, hogy először itt
bukkan föl értekező prózájában a pszichoanalízis kulcsfogalma, a „tudattalan”, igaz, csak
megengedőleg, s az is igaz, hogy „tudatalatti” alakváltozatban: „a művészet az emberi
eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, – de

mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemplő múltjából hozza föl képeit”. A bergsoni és a freudi terminológia itt közvetlen szomszédságban szerepel, de a gondolatmenet folytatása a freudi álomelmélet ismeretére enged következtetni: „Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben.” Azaz József Attila itt a művészet anyagát a tudattalanból eredezteti.

Csak hogy a művészetet művészetté az ekkori József Attila szemében a tagolt, rendezett, csiszolt forma teszi, s a formaadásban az értelemnek, a megfontolásnak, a tudatos alakításnak tulajdonít döntő szerepet: „S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze. Közvetlen jelentésről, közvetlen értelmi viszonyról azért beszélek, mert hiszen még az álomképeknek is van nem közvetlen, de értelmes jelentésük. – Mindezt összevéve: Kassák versei illusztrációk a leggondolattalanabb és legképtelenebb esztétikához.” A versek, amelyekkel József Attila szublimációs esztétikai koncepcióját legközvetlenebbül illusztrálhatjuk, a *Munkások*, a *Fagy*, a *Holt vidék*, a *Mondd, mit érlel...* De úgy vélem, hogy ez a koncepció, még ha a hangsúlyok az idők során el is tolódhattak, lényegében egész további költészetében érvényben maradt.

Az értelem-elv, a forma fegyelme, a költői világ elrendezettsége a harmincas évek eleji politikai költészetének kibontakozásával szoros összefüggésben jutott érvényre, azaz olyan kulcsszavakkal kapcsolható össze, mint a nyelvvel való cselekvés, a közösség felé fordulás, s alkotáslélektanilag és egyben a pszichoanalízis felől közelítve: a költészet szublimációként történő felfogása. Ez a képlet lényeges konstitutív elemeiben akkor is fennmarad, amikor a politikai izgékonyosság lelohad mögötte, egyfajta komor, felelősségteljes, helytálló attitűdnek, majd később mély rezignációnak adva át a helyét. Ha ez alapállás fennmaradására bizonyító erejű példát akarunk hozni, elegendő a Szép Szó 1936 tavaszán írt *Szerkesztői üzenetét* idéznünk: „Mi, amikor szép szóval akarjuk kifejtetni azt az emberi öntudatot, amelyet a világszerte föllépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít, nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölényét azzal, hogy az általa kigúnyolt szép szótól megfutamodunk... Célunk az a társadalmi és állami életforma, melyben a szép szó, a meggyőzés, az emberi érdekek közös elismerése, megvitatása, az egymásrautaltság eszmélete érvényesül. Fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni, a réginél fejlettebb egységre tartó haladottabb igényt, a modern, maga-magát fegyelmező, rendbefoglaló szabadságot.”

Ha beértem volna azzal, hogy a feladat könnyebbik felét, a József Attila-i értelem-elv apológiáját fejtem ki, akkor itt akár be is fejezhetném a gondolatmenetet. Csakhogy ha felfogását ebben a „lebutított” változatban rekonstruálnám, alábecsülném a sokkal merészebben, s egyben kifinomultabb és elmélyültebb módon gondolkodó költőt. A rendelkezésünkre álló adatokból úgy tűnik: a megismerő emberről, vagy még tágabban a személyiség felépítéséről alkotott képe nemcsak bonyolult és árnyalt volt, hanem időben változott, sőt, talán nem is volt mentes ellentmondásoktól. Legalábbis felváltva jelennek meg írásaiban a megismerésről különböző, egymással nehezen összeegyeztethető képletek. Ha tehát a József Attila-i tudatosság-téma mélyebb rétegeibe kívánunk bepillantani, vállalnunk kell ezt a folytonossághiányt, és szembe kell néznünk egymással felelő vagy összeférhetetlen megnyilatkozásokkal.

Az itt adódó nehézségek áthidalása érdekében célszerű az „értelem-elnél” tágabb nemfogalmat találnunk a téma megjelölésére, hiszen az első meghökkentő tapasztalat, amelyre a költő verseit és értekező prózáját olvasva szert teszünk, annak a tartománynak mérhetetlen kitágítása, amelyet hagyományosan az értelem birtokának szokás tekinteni. A *[Tehervonatok tolatnak...]* kezdetű töredék egyik hasonlatában például ezt olvassuk: „A raktár előtt poros lámpa ég. / Csak látszik, nem világít, / ilyen az ész, ha áhit. / Pislog élénken”. Itt az ész bevett funkcióin, a megértésen, belátáson, a következtetésen és társain teszi túl magát a költő merészen, a vágyakozás, kívánczóság merőben értelemidegen, testi tevékenységét társítva hozzá állítmányul. De eszmélet-fogalma is ugyanilyen meghökkentően tágas. Az *Eszmélet*-ciklus elemzése során láthatjuk, hogy magába foglalja az ösztönt, illetve az intuíciót is és az értelmet is, sőt, az álombeli tapasztalat éppúgy beletartozik e fogalom tartományába, mint az ébrenlétben szerzett felismerések. Az újonnan előkerült töredékes recenzió-fogalmazvány azonban, amelyet József Attila Babits *Az európai irodalom történetéről* írt, az észhez hasonlóan, még ennél is tágabban, életfunkcióként kezeli az eszmélést: „A költő fogát csikorgatja és üvölt – lényével eszmél, nem próbálja eszméletét észére korlátozni”. A gondolkodás fogalmát nem kevésbé kitágított értelemben használja akkor, amikor az *[Ős patkány terjeszt kórt...]* kezdetű versében „meg nem gondolt gondolat”-ról beszél. A szóban forgó téma teljes korpuszára tehát a „tudatosítás” terminust javaslom, amelyet – mint említettem – Németh Andor a költő „gyönyörű szenvedélyének” nevezett.

A tudatosítás gazdag és bonyolult tárgykeréből csak egy-két érdekesebb, kevésbé számon tartott témára hívom föl a figyelmet. Az első olyan ismert kategóriarendszert, amelyben szisztematikusan végiggondolta a megismerés kérdéseit, különös tekintettel a művészi megismerés sajátosságaira, József Attila húszas évek végi töredékes művészetbölcseletében,

az *Ihlet és nemzet*ben fogalmazta meg. Az Arisztotelészig visszavezethető, az újkorban Descartes-ra építő, de Kant és Hegel által is elfogadott felfogást, amely szerint a megismerés két ismereti forrásból, a szemléletből és az értelemből, az intuícióból és a spekulációból táplálkozik, József Attila Benedetto Croce tanulmányozása során sajátította el, és Crocét bírálva próbálta meg továbbfejleszteni. Úgy alakította ki „a szellemiségek rendszerét”, hogy a művészi megismerés, azaz az ihlet számára ebben a rendszerben egy köztes, de önálló harmadik helyet próbált meg kiszorítani.

Fehér M. Istvánnak bizonyára igaza van abban, hogy a fiatal József Attila művészetbölcseleti koncepciója nem lép túl a „metafizikai világszemlélet” határain a hermeneutikai gondolkodás irányában, de ezek között a keretek között a megismerés természetéről mély belátásokhoz jut el. A Vágó Mártával folytatott levelezéséből például fény derül arra, hogy ismerte és használta a „termékenyítő és a termékenyülő értelem” kategóriapárt, amely Arisztotelésznél a nousz poiétikosz és a nousz pathétikosz relációjaként, a skolasztikusoknál pedig az intellectus agens és az intellectus passibilis viszonyaként jelenik meg. Úgy látszik, a fiatal költő szellemi kalandozásai során megismerkedett a tomizmussal, s ennek során tett szert erre a distinkcióra. Ez a bölcseleti felismerés talán nem lenne több érdekességnél, ha a formula az *Óda* egy gyönyörű megfogalmazásában nem térne vissza szerkezetalakító érvénnyel: „S mint megnyílt értelembe az ige, / alászállhatok rejtelseibe!” Az ige, a nousz poiétikosz, a teremtő tudás hatol itt be a nousz pathétikoszba, a befogadó értelembe. S akkor még az „alászállhatok” konnotációiról nem is szóltam.

Az ilyen survivance-ok ellenére úgy tűnik, hogy 1930-ban ezt a „metafizikai világszemléletet” kiszorítja a hegeli-marxi ihletettséggű ismeretelméleti felfogás, amelyben az öntudat fogalma kerül központi helyzetbe. Az öntudat az eszmélet szinonimája, amely az azonos című versciklus IX. versében bukkan föl az „arany öntudat” jelzős szerkezetben, először forradalmi szocialista változatban jelenik meg. Az 1931-ben írt proletár-eclogában, a *Párbeszéd*ben például ezt olvassuk: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”, majd pedig: „Én magam-é? Nem társaim tettek-e öntudatosá?” Az öntudat itt egyrészt normatudatot jelent, azaz egyfajta osztályharcos magatartáskódex ismeretét és vállalását, amely az idézett példában a sztrájkötést tiltja, akár egyéni előnyöket kínál föl érte a munkáltató, akár megtorlással fenyeget a munkabeszüntetés esetére. Másrészt a kollektív, úgynevezett osztálytudat egyénre szabott változatáról van szó, amelyre az egyént a közösség oktatja vagy dresszírozza. A kulcsszó fogalmi tartalma azonban a harmincas években gyökeres átalakuláson megy át. A *Flóra* ciklus sokat idézett *Már két milliárd* című darabjának „munkásoknak emberi öntudat” sora az öntudat fogalmát az osztálytudat fokról

nyilvánvalóan önkorrekciós szándékkal a legegységesebb szintre emeli. Itt a költő azt tartaná kívánatosnak, ha a dolgozók túllépnének a korlátolt osztályharcos önfegyelmén és az emberi méltóság igényével élnének. A kulcsszó metamorfózisa azt mutatja, hogy a költő gondolkodása a marxi-hegelizáló eszmekörön belül is alapvetően átrendeződött az évek során.

Ugyanezt a beállítódást tükrözi az *Ars poetica*, amelyben a költő különös kettős logikai szerkezettel él. Egyfelől kiáll a Szép Szó alapértéke, az értelem mellett: „Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig”, másfelől azonban az értelmi szintet is transzcendálja. Farkas János László szerint a költő pontosan kijelöli a továbblépés irányát: „Szabad ésszel nem adom / ocsmány módon a szolga ostobát.” Az *Ars poeticáról* írt tanulmányomban kifejtett állásponttal vitatkozva azt állítja, hogy a továbblépésnek ez az iránya az értelem és a szabad ész kanti, illetve a dogmatikus értelem és a spekulatív ész hegeli megkülönböztetésén alapul. Az értelem és a szabad ész relációja gondolatilag itt kétségkívül fennáll, de nyelvi-poétikai szinten a második nem fejlik ki az elsőből, s ez a két elem közötti kis rés lehetővé tesz egy olyan értelmezést, amely az értelem és a szabad ész mellérendeltségén alapul, amely szerint tehát a költő itt a transzcendálás pusztá tényét fogalmazza meg anélkül, hogy rámutatna arra, hogy ez a „tovább” hová vezet. Az intuícióhoz? az észhez? a cselekvéshez? A vers ránk bízta a választást. A szerzői tartózkodás, az olvasó provokatív magára hagyása döntési helyzetben, szintén nem idegen a költőtől. Bármint értsük is azonban az idézett sorokat, a klasszikus német filozófia ihletkörében tehetünk kísérletet a kettős logikai szerkezet megfejtésére.

A harmincas évek elején a tudatosítás tárgykörének újabb tartománya nyílt meg József Attila világában, amelyet a költő igyekezett összehangolni a hegeli-marxi felfogással, de amely mindvégig feszültségben maradt vele: a freudi személyiségképletről van szó. Már az idézett, 1931-es Kassák-kritikában láttuk felbukkanni a tudatalatti fogalmát, s ezután villámgyorsan elmélyült a költő pszichoanalitikus műveltsége. Ennek következtében az emberi lényben az ész mellett másik belső irányító hatalomként megjelent az ösztön, az öntudat világa kiegészült a tudattalan birodalmával, s a két instancia közötti reláció fontos tárgyát képezte József Attila költői világépítésének éppúgy, mint elméleti meditációinak. Ez az a reláció, amelyet legáltalánosabban tudatosításnak nevezhetünk, hiszen ennek a tevékenységnek gyökerei a tudattalanba ereszkednek, gyümölcse pedig az értelem és az ész atmoszférájában érlelődik meg. A tudatosítás esztétikailag teljesen sikeres módját nevezhetjük szublimációnak, s a harmincas évek József Attila-i költészete és teoretikus teljesítménye egyre inkább a szublimáció jegyében bontakozik ki.

A tudatosítás azonban, különösen az olyan fanatikus, önnönmagával szemben kíméletlen és a világgal szemben is szigorú igazságkeresőnél, amilyen József Attila volt, kétélű

fegyvernek bizonyult. „Döntő élménye a »hamis tudat«, annak az igazságnak a felismerése, hogy tudatunk nem a közvetlen valóságot tükrözi vissza, hanem annak az ösztönök elfojtása következtében eltorzított képét.” – írja róla Németh Andor. De nemcsak a meg nem gondolt gondolat hallatlan népszerűségét kellett iszonyodva konstatálnia, nemcsak a „fasiszta kommunizmus” szörnyszülöttjeivel kellett szembenéznie, azt is rezignáltan be kellett látnia, hogy ebben a világban az „arany öntudatból” is „fegyvert kell veretni”. Tudomásul kellett vennie, hogy „még nem nagy az ember. / De képzelet, hát szertelen.” A tudatosítás „gyönyörű szenvedélye” ennél még keserűbb igazságokra ébresztette rá. „Értelme iszonyú karmával” „belemart magamagába” is: „E rebbentő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szivemben, mint ravatal, feketül.” Kései költészetében az értelem negatív, romboló hatalma mind erőteljesebben mutatkozott meg. Végül még a pszichoanalízisbe vetett hite, amelynek gyógyító erejében évekig szinte vakon bízott, is megrendült: az önismeret munkájának végeredményeként gyógyulás helyett csupán „romlott kölkökre” lelt. A kortársak, barátok megrendülten, de tehetetlenül látták, hogyan fordul maga ellen az a szenvedély, hogy az értelem fényébe emelje lelke mélyrétegeinek zavaros tartalmait.

De hogy ez sikerült neki, bármilyen árat kellett érte fizetnie, mégis győzelem volt. Az értelem győzelme a zűrzavar, a rend győzelme a káosz, a világosság győzelme a sötétség, a józanság győzelme az örület, az egészség győzelme a betegség fölött. A József Attila életművét irányító értelem-elv, „a tudatosítás gyönyörű szenvedélyének” teljesítményei fölött tartott szemlénk végén ezért kanyarodok vissza a gondolatmenetet indító Bálint György-megállapításhoz, amely szerint József Attila az értelem költője volt, s amikor már nem szolgálhatta többé az eszméletet, az értelem vértanújaként halt meg. Ezt a gondolatot akartam kifejezni az *Elégiában* megfogalmazott paradoxon segítségével előadásom címével: pályája érett korszakában József Attilát valóban „az öntudat kopár öröme” vonzotta, s nem is engedte ki vonzáskörzetéből mindhalálig.